

Yörükler Üzerine Etnolojik Bir Araştırma (19. Yüzyılda Batı Anadolu'daki Kızılbaş-Alevî Türkmenler İçin Oryantalist Bir Kaynak)*

Alcide T. M. d'ANDRIA

Çeviren ve Notlandıran: Ufuk Ali KAFTANLI**

Alcide T. M. d'Andria'nın Biyografisine ve “*An Ethnologic Study of the Yuruks*” Başlıklı Makalesinin İçeriğine Pek Kısa Bir Değini

Geç Osmanlı döneminde Batı Anadolu'daki Kızılbaş-Alevî Türkmenler ile gayr-ı Sünnî dinî eğilimler sergileyen Yörükler için etnografik ve antropolojik bir çalışma üreten Alcide T. M. d'Andria'nın hayat hikâyesine kısaca değinilmelidir. Ulaşabildiğim kısıtlı verilere göre Alcide Théodore M., d'Andria soyadlı bir Levanten ailesinin üyesi olarak 1864'te İzmir'de doğmuştur. Beyrut'taki St. Joseph Üniversitesi'nde eğitim görmüş, 19. yüzyılın sonlarında müzisyen ve şair olarak bir konser turu vesilesiyle ABD'ye seyahat etmiştir. Yaşamının geri kalanını da burada evlendiği Katherine Smith ile yeni kıtada geçirmiş, Boston'da bir dizi özel okulda Fransızca okutacağı yeni işine başlamıştır. Sonraki süreçte 1919'da Boston Üniversitesi'nde Fransızca eğitmeni olarak görevlendirilmiş, 1928'de yardımcı profesör ve 1933'te de profesör olmuştur. 1938'de emekli olan d'Andria, 1946'da Massachusetts'te hayatını kaybetmiştir (The Boston Globe, 1946: 13; The Modern Language Journal, 1938: 46).¹

1 *The Boston Globe*'daki gazete haberinin bulunduğu dijital ortam için bk. Find a Grave, *Alcide Theodore M Deandria*, 2024. Alcide ve Katherine'nin evlendiği yıl bir şecere kitabına 1890 şeklinde yansımıştır (Milss, 1893: 19). D'Andria sülalesinin mikro-tarihi üzerine araştırmalar yapan aynı aileden Jean François d'Andria, yazarın müzik kariyerinde bariton olduğunu ve Fransızca şarkılar (özellikle Noel ilahileri) yayınladığını kaydediyor. Bu aileye ilişkin daha fazla bilgi için bk. Levantine Heritage, *A genealogical research about the de Andrias*, 2024.

* Çalışmanın orijinal künyesi için bk. Alcide T. M. d'Andria (1893). “An Ethnologic Study of the Yuruks”. *The Popular Science Monthly*. XLIII (43). 184-191. Bu çevirideki dipnot ve kaynaklar tarafımdan eklendi. Dört fotoğraf ve açıklamaları, aslı makalede bulunmakta olup doğrudan aktarıldı. Ayrıca metnin anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşündüğüm ifadeleri, bağlamı bozmamaya özen göstererek “[]” arasına ekledim. İlaveten makale adının içeriğini yeterince yansıtmadığı düşüncesiyle parantez içine ek bir başlık girdim.

** Doktorant, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Yeni ve Yakınçağ Araştırmaları, ufukaliakftanli@outlook.com.tr, ORCID: 0000-0003-0250-239X.

İşte bu çalışma, Alcide T. M. d'Andria'nın (1864-1946) 19. yüzyıl sonlarında Batı Anadolu'da konar-göçer biçimde yaşam süregelen Kızılbaş-Alevî Türkmenler ile Yörük topluluklarına ilişkin hazırladığı *An Ethnologic Study of the Yuruks* adlı etnografik ve antropolojik makalenin Türkçeye çevirisidir. Günümüzde şimdilik ulaşılabilen tek bilimsel çalışmasında d'Andria, Batı Anadolu'nun İzmir, Manisa ve Aydın kentleri ile Bozdağlar (*Tmolus*) ve Spil (*Sipylus*) Dağı arasında uzanan ovalarda bulunan (muhtemelen çoğunluğu da Tahtacı olan) Kızılbaş Türkmenlerin sosyo-kültürel dokularına, iktisadî yapılarına, inançsal tasavvur ve dinî tapınım dünyalarına yönelik çağdaş bilgiler verir. Söylenenlere ek olarak, Kızılbaş olmamakla birlikte şer'îat-merkezli Sünnî çerçeveden yer yer uzak özellikler arz eden Yörüklerin konar-göçerlik algılayışları, zorunlu iskânları, gündelik işleri, doyumluk faaliyetleri, düğün-dernek eğlenceleri, lütufkâr konukseverlikleri, yabancıların dahi hayran kaldığı ahlakî duruşları, kadınlarının toplumdaki önemli ve etkin konumu hakkında ilgi çekici sosyolojik detaylar aktarır.

Alcide T. M. d'Andria'nın “*An Ethnologic Study of the Yuruks*” Başlıklı Makalesinin Türkçe Çevirisi

Yörükler² ne idüğü anlaşılması ve açıklanması zor bir olgu olan göçebe aşiretlerdir. Etnologlar, Yörükleri ayırt edici özelliklerini korudukları Türkmenlerin³ aslı torunları olarak görürlerken, doğrudan Türkler⁴ diye adlandırılanlarınsa Türkmenlerin soyundan gelmelerine rağmen Aryan ve Semitik ırklarla karışarak özgün niteliklerini yitirdiklerini düşünüyorlar. Bay Riegler, Türklerin yüzyıllar boyunca çeşitli yabancı ırklarla gerçekleştirdikleri sayısız melezleşme nedeniyle bugünlerde dış görünüşlerinde kayda değer değişikliklerin meydana geldiğini, yönetilmesi imkânsız Yörüklerin ise yabanıl kökenleriyle gurur duyduklarını ve kendilerini aralarında yaşadıkları Türklere göre daha üstün gördüklerini belirtiyor.⁵

2 Metinde “*Yuruks*” şeklindedir.

3 Metinde “*Turkomans*” şeklindedir.

4 Metinde “*Turks*” şeklindedir.

5 Özünde böylesi köken imgelemelerinin tümü de bir konar-göçer boylar birliği biçiminde doğmuş, gelişmiş ve bu yapısal neden dolayısıyla yıkılmış Türk Kağanlığı'nın bileşeni konumundaki Oğuzların (*Oğuz bodun*) zaman içinde ve ayrışık sosyo-ekonomik koşullar altında edindiği farklı adları imler. İşte D'Andria, dışarıdan bir göz olarak ne ayrı ne de beraber yaşayabilen bu kardeşlerin tarihsel-sosyolojik farklılaşmasını vurgular. Türkmen, Yörük ve Türk kavramlarını Kızılbaşlık bağlamında değerlendiren bir çalışma için bk. Taşgîn, 2013: 10-20. Ayrıca bk. Taşgîn, 2020: 85-98. Kızılbaş-Alevî nüfusunun önemli bir bölümünü, Kızılbaş

Yörük çoğunlukla büyük bir kafaya, yuvarlak bir yüze, yüksek bir alına, çıkıntılı bir çeneye, uzun ama eğik olmayan gözlere sahiptir. Teni kahverengi, saçı koyu siyah veya kumraldır. Çok güçlü bir kemik yapısına sahip olup, orta boyludur. Yörüklerin fiziksel tasviri böyledir.

İsimlerinin etimolojisine gelirsek, Yörük sözcüğü bütünüyle Farsçadır ve *to walk* manasındaki *yürümek* fiilinden türemiştir.⁶ Küçük Asya'nın⁷ kimi vilayetlerinde onlara *Göçebe*⁸ deniyor. Bu sözcük *yürümek* fiiliyle aynı anlama gelir ve İngilizceye *to change lodging* diye çevrilebilecek *göçmek*⁹ fiilinden türemiştir. Adlarının özsel anlamları, yaradılışların en çarpıcı yönünü yeterince gözler önüne seriyor: Yörükler göçbedir. Yörük aşiretleri, Anadolu yarımadasına¹⁰ yayılmıştır. Bazı etnologlar sayılarını üç yüz bin olarak naklediyor ve M. Elisée Reclus yüz kadar farklı aşiret olduğunu tahmin ediyor. Her aşiret, [kendisi için] *şeyh*¹¹ adı verilen bir şef atar. Bu kişinin otoritesi mutlak ve aşiret içinde meydana gelen anlaşmazlıkları çözmek için bir yargıç işlevi görür.

Yörüklerin başlıca mesleği büyükbaş hayvan yetiştiriciliğidir. Kışın çadırlarını ahırlarının civarına kurarlar ama bahar yaklaştığında onları toparlayıp hayvanlarının sağlık ve refahı için daha elverişli diyarlara giderler. Yaz mevsiminin sıcak ayları boyunca açık havada yaşarlar. Şayet bir ormanın yakınında bulunuyorlarsa ağaç kesimiyle ilgilenir ve emeklerinin ürünlerini yörelerindeki şehir veya köylerde satarlar.

Kürtlerin yanı sıra, Oğuz Türkleri oluşturur. Bu nedenle İç Asya'dan Anadolu'ya akan Oğuzların erken tarihsel serüveni mümkün mertebe bilinmelidir. Oğuzlara yönelik yetkin ve detaylı bir inceleme için bk. Erkoç, 2021a: 719-766; Erkoç, 2021b.

6 Metinde yürümek eylemi “*yurumek*” şeklinde *ü* harfi olmaksızın eğik yazılmıştır. J. Theodore Bent'in de isabetle belirttiği gibi Yörük sözcüğü (ve dolayısıyla *yürümek*) Türkçedir (2021a: 224). D'Andria'nın burada bir yanlışlığa düştüğü görülüyor.

7 Metinde “*Asia Minor*” şeklindedir.

8 Metinde “*Guentchebe*” şeklindedir.

9 Metinde “*guentchmek*” şeklindedir.

10 Metinde “*the Asiatic peninsula*” şeklindedir.

11 Metinde “*sheik*” şeklindedir.

Yörük erkeklerinin eşleri ve kızları, özellikle *kilim*¹² diye bilinen bir türünde olacak şekilde, halı dokumada pek maharetlidir. Her aşiret aynı tasarım ve boyutta halılar üretir; her aile halının desenini çocuklarına miras bırakır ve genç kızlar, bir kalıba ihtiyaç duymaksızın dokuma sanatını çarçabuk öğrenirler.

Şekil 1. Baharda Yörük Kadınları.

12 Metinde de İtalic şekilde “*kilim*” yazılmıştır.

Yurt sevgilerini dile getirdikleri türkülerin birinden alınan aşağıdaki dörtlükten de anlaşılacağı üzere, göçebe yaşamın Yörükler nezdinde ne denli değerli olduğunu ifade etmeye gerek bile yoktur.

*“Devletlû sultan için yoktur huzur,
Ve zafer çokça meşakkat ile ızdırar ister.
Beni de sorar isen,
Değişmem sefil esvabımı cümle aleme!”¹³*

Osmanlı Hükûmeti, Yörüklerin göçebe yaşamlarını sıklıkla durdurmayı denemiş ve bu amaçla birçok sert ferman çıkarılmıştır.

Sultan’ın düşüncesi, çadırlarını yerle bir etmek ve böylece onları tarımla ilgilenebilecekleri bir mekân ile sınırlamaktı. Göçebeler, bir süreliğine [buna] boyun eğdiler ama birçok yerde büyükbaş hayvanları toprağın verimsizliğinden öylesine çok perişan oldu ki otoriteler onlara göç etmeleri için tekrar izin vermek zorunda kaldı.¹⁴

- 13 Burada Türkçe biçim ve biçimine daha yaraşacağını düşündüğüm bir çeviri sundum. D’Andria’nın kaydettiği dörtlük şu şekildedir:

*“There is no rest for the sovereign,
And glory requires many toils and pains.
For me, I would not exchange my poor attire,
For all the universe!”*

- 14 Bent’in de tıpkı d’Andria gibi Türkmen-Yörük toplulukları ile İmparatorluk güçlerinin resmî iskân siyaseti doğrultusunda karşı karşıya geldiğini, çeşitli sorun ve çekişmeler yaşadıklarını kaydettiği belirtilmelidir (2021a: 235). Tam burada yerleşik ve konar-göçer farklılaşmasının artık *abartılmaması gereken* doğası üzerine biraz konuşmak gereklidir. Evet, gerçekten de Osmanlı iskân politikasınca konar-göçer Türkmenler ile İmparatorluk güçleri arasında çok çetin mücadeleler, çıkar çatışmaları ve hatta kanlı savaşlar gerçekleşmiştir. Örneğin bu düzlemde 1691’de başlatılıp yoğun etkisi 18. yüzyıl boyunca aralıklarla görülen cebra Çukurova iskânı ile 1865-1866’da Fırka-i Islâhiyye ordusunun yine Çukurova’da uyguladığı zorunlu iskân harekâtından bahsedilebilir. Bu iki örnek olay, Türkmen-Kürt aşiretleri ile Osmanlı erki arasındaki savaşımaların zorunlu iskân politikası bağlamında parmakla gösterilebilecek mutlak çıktılardır. Öyle ki, bütün Osmanlı tarihinde bölgesel istisnalar hariç bunların dışında çok kapsamlı ve zorunlu bir aşiret iskân faaliyeti de yoktur denebilir. Bu olgusal devinin iki ana sebebi olsa gerektir: a.) Çukurova yöresinin kemikleşmiş konar-göçer yaşam biçimine bütünüyle içkin ve boyun eğmez Türkmen-Kürt toplulukları; b.) Osmanlı Anadolu’sunun değişik bölgelerindeki Türkmen-Yörük konar-göçer aşiretlerin yerleşik yaşamı köstekleyici değil tersine destekleyici sosyo-ekonomik duruşu. Çağdaş literatürün ekseriyeti yerleşik ve konar-göçer farklılaşmasının olumsuz yönlerini olumlu yanları aleyhine aşırı oranda abartma eğilimindedir. Öyle ya, böylesi bir bakış açısıyla Kızılbaş-Alevî kimliğinin Osmanlı merkezileşme siyasası ile bu siyasanın huzursuz kıldığı Türkmen kitlelerin arasındaki

Yörüklerin dili Türkçeye çok benziyor. Lehçelerinde Fars ve Arap dillerini hatırlatan kelimeler ve hatta sözdizimsel biçimler de bulunuyor.

gerilimden doğduğu tezi de işlenegelmiştir. Fakat Tufan Gündüz ve Sadullah Gülten'in bu konuda biri diğerini destekleyen ortak görüşleri, yerleşik ve konar-göçer ilişkilerini tekrardan gözden geçirmek gerektiğini düşündürüyor. Bu bağlamda Gündüz, Türkmen-Yörük oymaklarıyla yerleşik köylü ve şehirli Türklerin aralarındaki türlü anlaşmazlık ve kavgalara rağmen birbirlerinin yaşamsal ihtiyaçlarını karşıladıklarını, konar-göçer yaşamın da Osmanlı yönetiminin sosyo-ekonomik sürekliliği merkeze koyan temel anlayışı doğrultusunda korunup desteklendiğini arşiv belgelerinden örneklerle betimliyor (2009: 77-79, 116, 123-133; 2016: 15-16, 18-20, 25-31, 97-106). Gülten, Gündüz'ü takiben bu sorunsal çerçeveyi Kızılbaş-Aleviliğin oluşumu üzerinden irdeleyip, yerleşik ve konar-göçer farklılaşmasının doğasına yönelik pek sorgulanmamış teorik betimlemeyi yapısöküme uğratabilecek kimi somut veriler aktarır. Örneğin Kızılbaş hareketine Akkoyunlu, Dulkadirli, Ramazanoğlu gibi Türkmen konfederasyonlarının konar-göçer aşiretlerinden çokça katılımın olduğunu, buna kıyasla uzun yıllardır Osmanlı yönetiminde bulunan Batı Anadolu Yörükleri için böylesi bir şeyin söylenemeyeceğini çünkü Kızılbaş hareketine az oranda destek verdiklerini kaydeder. Ayrıca Osmanlıların konar-göçer yapıları yönetsel sistemlerine alıştırıp işlerlik edinebilmeleri için zikredilen teşekküllere sosyo-ekonomik kolaylıklar sağladığını da belirtir. Öyle ki, Karamanoğullarını ilhak etmelerini takiben Osmanlılar, Orta Anadolu'da at yetiştiricilikleriyle ünlenmiş aşiretlerin varlığını resmen tanımış, zorla yerleşik hayata geçirmeye çalışmamış ve zirai faaliyetler gerçekleştirilse de onlardan öşür, çift, bennâk gibi vergileri almamışlardır. Keza Sivas, Tokat ve Amasya gibi bölgeleri içeren Rum eyaletinin sınırları içindeki Ulu Yörük toplulukları kapsamında hazırlanan kanunnâmede, bu teşekkülün yaylak ve kışlak arası göç yolculuklarını kimsenin engellememesi emredilmiş, kendilerinden avanz vergisi de tahsil edilmemiştir. Yine aynı düzlemde, Osmanlı yönetimine yenice giren Akkoyunlu Türkmenleri için Safevîlerin uyguladığı her yüz koyuna karşılık bir koyunluk yaylak vergisi de kaldırılmıştır. Gülten'in bu örnekler bağlamında Reşat Kasaba'dan mülhem konar-göçer ve yerleşik yaşam biçimlerini *bütünsel bir sürekliliğin parçaları* olarak tanımlaması da anlamlıdır. Çünkü bundan olsa gerekir, konar-göçer yapılar deneyimledikleri çeşitli zulüm, aşırı vergi yahut tahsildar zorbalıkları gibi durumlarda Osmanlı'yı (sadece kadıları değil İstanbul'daki padişahı da) başvuru merkezi olarak görüyor, dertlerinin çözümlerini devlet kapısında arıyorlardı. Buna karşılık İmparatorluk yer yer konar-göçerlerin müşkül hâllerine ilaç olacak tarzda vergi indirimi veya borç affı kararları almış, yerel yönetimlerin kötücul kararlarını önlemeye gayret göstermiştir (2022: 16, 20-21, 52, 57-67). İdrak edilebiliyor ki gerek Bent'in gerekse de d'Andria'nın Osmanlı iskân siyasetine ilişkin paragraflarının gerçeklik payı bulunmakla birlikte, bu genelleştirici söylem çerçevesi yüzyıllarca hükmetmiş emperyal bir gücün nihaî tasviri değildir. Çünkü konunun başkaca yapısal boyutları bulunmaktadır. Önemliliği dolayısıyla kısmen uzun tuttuğum bu dipnotta İmparatorluk yönetimi ve konar-göçer aşiretler birbirlerine yönelik tumturaklı bir sevgi besliyordu diye sonuç çıkarılmamalıdır. Bu ilişki karşılıklı çıkar muhasebesine dayalı, yer yer donuk, çoğu zaman dolaylı ve bozulup düşmanlığa evrilmeye de epeyce elverişli bir doğayı kucaklamaktaydı. Bu noktada ayrıca bkz. (Bent, 2021a: 235-236, dp. 39)

İnançları tüm emirlerini yerine getirmeseler de İslâm'dır.¹⁵ Öyle ya, cami inşa etmiyor ve tüm iyi Muhammedîler¹⁶ için zorunlu kılınmış olan beş vakit namaz ile kendilerini kısıtlamıyorlar. Uzun ve acı verici geçen Ramazan orucunu da tutmuyorlar. Yörük kadınları, Türk hanımların yaptığına tersine yüzlerini örtmezler.¹⁷

Sipyulus'tan¹⁸ Tmolus Dağları'na¹⁹ kadar uzanan ovalarda yaşayan Yörükler, Kızılbaş²⁰ olarak adlandırılır. Kızılbaş aşireti, Yörüklerin en önemli ve en kalabalık olanıdır; Yörük unsurunun neredeyse üçte ikisini meydana getirirler. Etnolojik bir bakış açısından Kızılbaşları çalışmak, en ilgi çekici olanıdır.²¹

15 Metinde “*Islamism*” şeklindedir.

16 Metinde “*good Mohammedans*” şeklindedir. Makalenin terimsel özgünlüğünü korumak maksadıyla Müslüman biçiminde çevirmedi. *Good* sözcüğü kısmen serbest bir tutumla ve makale bağlamına uyarak *mütedeyyin* diye de çevrilebilirdi. *Muhammedî* kavramsallaştırması, d’Andria’nın makalesinden birkaç sene önce J. Theodore Bent’in yayımladığı *The Yourouks of Asia Minor*’da da yer alır (2021a: 222, 233, 236). Ayrıca krş. Bent, 2021b: 174, 183, 184. D’Andria ile Bent’in *Muhammedî* diyerek kastettiği toplumsal öbeğin geç Osmanlı’da nüfusu çoğunlukla köy ve kentlerde yoğunlaşmış Sünnî çevreler olduğu anlaşılabiliyor.

17 Türkmen, Yörük ve Nusayrî-Alevî kadınların yüzlerini örtmemelerine yönelik başka kayıtlar da bulunur (Bent, 2021a: 229; Bent, 2021b: 185).

18 Günümüzde Manisa’da yer alır ve *Spil Dağı* şeklinde isimlendirilir.

19 Günümüzde İzmir, Manisa ve Aydın’ı içine alan geniş bölgede bulunan Bozdağ sıradağlarının antik dönemdeki adıdır.

20 Metinde “*Kızıl-Bach*” şeklindedir. Kızılbaş-Alevîliğin terminolojik ve tarihsel boyutu için bk. Ersal, 2013: 34-40; Ersal, 2016: 21-25; Akın, 2017: 36-49; Yıldırım, 2020a; Altı, 2020; Çakmak, 2020; Karakaya-Stump, 2015; 2020, Gülten, 2022.

21 İzmir, Manisa ve Aydın’ı gösteren hayali bir harita akla getirilsin ve bu bölgelerin idarî alanlarını kaplayan Bozdağlar (*Tmolus*) ile Spil (*Sipyulus*) Dağı da haritaya yerleştirilsin. Bu hayali haritanın onu inceleyenlere fısıldayacağı şey, mezkûr Kızılbaş Yörüklerin hiç değilse bir kısmının Tahtacı Alevîler olduğudur. Bu bölgelerin 19. yüzyılın ilk yarısında tahrir edilmiş nüfus ve temettuat defterleri detaylı düzeyde araştırıldığında, bu resmî evrakta herhangi bir Kızılbaş toplumsal yapıdan çok daha fazla olarak Tahtacı Alevîlerin yer aldığı fark edilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kaftanlı, 2022a; Kaftanlı, 2022b; Kaftanlı, 2023. D’Andria herhangi bir Tahtacı teşekkülüne doğrudan vurgu yapmıyor, Tahtacı terimini de hiç kullanmıyor. Fakat hazırladığı makalede kimi Yörüklerin odun/tahta kesiciliği (“*they apply themselves to wood-felling*”) ile uğraştığını söyleyen de odur (1893: 184). Bu tabloyu renklendirecek şekilde, Cumhuriyet dönemi İzmir, Manisa ve Aydın yörelerindeki Tahtacı Türkmen yerleşimleri için bk. Çıblak-Coşkun, 2013: 49, 51-52. İpuçları ve destekleyici veriler düşünüldüğünde bu Kızılbaşlardan önemli bir bölümünün Tahtacı Alevîler olduğunu öne sürmeye eğilimiyim.

Şekil 2. Yörük Çadırları.

Kızılbaşlar, esasında tüm Yörükler gibi peygamberleri olarak gördükleri Ali'nin takipçileridir. Dolayısıyla Muhammed'in aralarında bir müridi yoktur ve bu da Kızılbaşların Kuran'ın²² emirlerine neden uymadıklarını aydınlatmaktadır.²³

22 Metinde “Koran” şeklindedir.

23 Portekizli seyyah Ant3nio Tenreiro, *Itiner3rio* isimli gezi kitabının Safev3 İran'ı ile ilgili kısmında 33yle diyor: “[Türkmenler] her zaman 3adırlarıyla dolaşıyorlar. G3rdüğümde sayıları eksik olmasına rağmen her bir grup aşığı yukarı 500 veya 600 3adırdan oluşuyordu... Yaz ve kış, her zaman, iklimi daha iyi olan başka yerlere göçüyorlar. Şabın bütün arazi ve dağlarında bu ırkı gördük. Şah'ın yasalarına, Safev3 rejimine bağılılar; yani Muhammed'den ziyade Ali'ye saygı duyuyorlar. Kırmızı başlık takıyorlar, Türkçe konuşuyorlar. Kendilerine kırmızı başlar anlamına gelen Kızılbaş diyorlar. Şunu fark ettim ki, ne İslami yasalara, ne putperest adetlerine, ne de başka bir esasa bağılılar.” (Özbaran, 2007: 36). Gezginin bu cümlelerini 1524-1525 yılları arasında İran'da karşılaştığı Kızılbaşlar için yazdığı düşünöldüğünde, bu Türkmenlerin d'Andria'nın metninde kaydedilmiş Batı Anadolu'lu Kızılbaş Yörüklerle (Türkmenlerle) benzeşen sosyo-ekonomik ve inanşal dokuları oldukça ilgi çekicidir. D'Andria'nın Batı Anadolu'daki bütün Yörükleri, Ali'nin takipçileri (Alevi) biçiminde sunmasının görünür nedeni o aralık bölgede denk gelinebilen neredeyse tüm konar-göçerlerin Kızılbaş Süfiliğı'ne mensup olmalarıyla açıklanabilir. Çünkü Bent, d'Andria'nın aksine birkaç sene öncesinde Güneybatı Anadolu Yörükleri için 33yle yazıyordu: “*Their religion is a truly pastoral one, and impregnated with much secrecy though amongst them we never saw traces, as with the Takhtagees, of the Ali worship.*” (1891: 274; 2021a: 235-236). D'Andria'nın bu genellemesi İzmir, Manisa, Aydın düzleminde ve Bozdağlar (*Tmolus*) ile Spil (*Sipylus*) Dağı arasındaki

Dikkat çekici tuhaf bir hâlet, inançlarına belli belirsiz bir paganizmin de karışmış olmasıdır. Örneğin, her yılın ilkbahar ve sonbaharında ırak bir yerde büyük çadırlar kuruyorlar, karanlık çıktığında bu ücra mekândaki kadınlı erkekli [Kızılbaş] cemaat dinî şöenlerini kutlamak ve gizemli ayinlerini yerine getirmek için toplanıyor, şarkılar söyleyip dans ediyorlar.

Aslî şii'rleri Ali'ye duydukları derin hürmeti dile getirir. Ayrıca [Kızılbaşlık inancına mensup] tarikat kardeşlerine²⁴ besledikleri muhabbeti ve Yüce Varlık'a²⁵ karşı hissettikleri samimî kulluğu terennüm eden coşkun ilâhîlere sahipler. Yalnızca kadınlar tarafından icra edilen dans, özgün ve Asyatik bir karakterdedir. Bu dansın ahengi, vakur ve yavaştır. Dansçıların konuklarına karşı takındığı tavır ve sergilediği hareketler ise kibarlık ve sevecenlik arz eder. Söz konusu dinsel ayinlerine sadece [Kızılbaşlığın] sırlarına²⁶ kabul edilen kişiler katılabilirken, bu esnada, çevreye konuşlandırılmış müteyakkız ve merhametsiz muhafızlar, ölümle burun buruna gelme pahasına yabancıların [Kızılbaş ayininin gerçekleştirildiği mekâna] yaklaşmalarını engeller.²⁷

ovalar örnekleminde bir nebzeyle değin kabul edilebilir. Ancak bu durumun Batı ve Güneybatı Anadolu'yu tümünden kapsadığını düşünmek, aşırı genellemeye yol açacaktır.

24 Metinde “*for their brethren*” şeklindedir.

25 Metinde “*the Supreme Being*” şeklindedir.

26 Metinde “*their mysteries*” şeklindedir. Batı kökenli 19. yüzyıl bilginlerinin Doğu dinsel inançları söz konusuyken bunları özcü bir kavramsallaştırmayla *gizem* (veya *sır*) şeklinde açıklamaları öteden beri rastlanılan bir şeydir. Bent'in *The Yourouks of Asia Minor* ve *A Secret Religion* adlı makalelerinde de böylesi toptancı bir tavra tesadüf edilebilir (2021a: 222; 2021b: 175-177). Elbette bu durum, söz konusu toplulukların gizemli bir yapı sergilediği ve merkezi mekânlardan uzakta kendini gerçekleştirebildiği gerçeğiyle de örtüşüyor. Sorulması gereken şey belki şudur: Doğu'daki kimi inanç ve kılğlar neden gizemli olmak zorundaydı?

27 Burada betimlenen dinî ritüelin *cem'* erkânı olduğu düşüncesindeyim. Kızılbaş kadın ve erkeklerin bir araya gelerek toplandığı yalıtılmış bir mekân, gizliliğe verilen önem, güvenlik için gözcü/bekçi konuşlandırılması, icra edilen çeşitli *danşlar* göz önüne alındığında bunu öne sürmek için çokça veri birikmiş oluyor. Öyle ya, Buyruk nüshalarında geçen *kapıcı* (Aytekin, 1958: 126) ve *gözcü* (Yıldırım, 2020: 457, 459) unvanlı sorumluların, doğrudan işaret bulunmamakla birlikte, ibadet alanını Sünnîlere karşı kollayacak türden ek bir işlev görmeleri muhtemeldir. Çünkü Buyruk'ta Kızılbaş-Alevî ayininin gizlice yerine getirilmesi ve *ehl-i tarik* kimseler dışında birine (ki bunlar da Kızılbaşların *Yezîd*, *münâfık*, *avâm*, *ehl-i zâbir*, *Şeriat kavmi* diye tanımladığı Sünnîlerdir) ifşa edilmemesi kesin bir dille defaatle emredilir (Karakaya-Stump, 2015: 74; 2020: 243; Yıldırım, 2020b: 334, 345, 351, 357, 421, 430, 453, 474, 476-477). Yalçın Çakmak tarafından bir süre önce keşfedilerek yayınlanmış, 17. yüzyıl ve sonrasında istinsah edildiği düşünülen *Tabîbu'l-Kulûbi'l-Asfiyâ ve Seyru Sülûki'l-Erliyâ* isimli el yazması, Kızılbaş-Alevî geleneğinin Buyruk-odaklı metinlerinden biri olup bu gizliliğe yine özenle vurgu yapar (2023: 33, 130, 136, 294-295). Örneğin bu yazmada “*Su'âl: Bir yirde muhabbette*

Tiberius'un zamanında Romalıların kutladığı Saturnalia'yı akla getiren bu şölenlerin ve geceleyin yürütülen ayınların yanı sıra, başka bir gerçek daha beni Yörüklerin, izini en kadim paganizmde de sürebileceğimiz İslâm-öncesi öğretilerini koruduklarına inanmaya sevk ediyor. Örneğin, ruh göçüne [*metempsychosis*] inanıyorlar. Sahiden de Yörükler, insan ruhlarının hayvan bedenlerine geri döndüğünü ve hayvanların da insan biçimini alarak belirli dönemlerde ortaya çıktığını iddia ediyorlar. Hayvanlara yönelik bu denli yufka yürekli olmalarının hikmeti kesinlikle budur.²⁸ M. Elisée Reclus bir Yörük erkeğinin atını en az kendi ailesi kadar sevdiğini belirtmektedir. Öyle ki, atlar çadır bünyesinde şahsî bir yere sahiptir ve Yörük ve çocukları paçavralarla örtünmüşken bu hayvanları muhteşem bir kaftanla sımsıcak sarmalanmış vaziyette görmek hiç alışılmadık bir hâl değildir. Diğer bazı adetler de pagan bir kökeni kanıtlıyor: Doğu'da herkes bilir ki Yörükler kimi ağaçlara ve kayalara ibadet ederler. Bu gerçekler, tek tanrıcılığın hiçbir suretle dinlerinin temel bir dogması olmadığını göstermek için yeterli kanıt sunar.²⁹

münâfık olsa anda tâlibler makâlât-ı evliyâ ve serdâr-ı erkân-ı evliyâ gösterecekler niçindir? El-cevâb: Ol muhabbet ve ol cem'iyet harâmıdır. Anda olanlar cümlesi zâlimlerdendir. İmânlarını şeytân alır, sonra son nefes imânsuz giderler." şeklinde buyrulur (Çakmak, 2023: 136). Bu gözcü/bekçi (veya yasavur, pazvant, kapı şıhı, kapıcı, paçacı vb.) hizmetinin Ankara-Çubuk ve Diyarbakır yörelerindeki durumu için sırasıyla bk. Ersal, 2016: 254-258; Akın, 2017: 95.

- 28 Ahmet Yaşar Ocak, İç Asya'daki Türklerin geçmişte eski inançları dışında İran-Uzak Doğu dinlerini de benimsediklerini detaylarıyla anlatarak, Kalenderî-Abdâl ve Bektaşî derviş çevrelerinde üretilen *menâkıbnâmeler*deki ruh göçü (tenâsüh, metempsişikoz, reenkarnasyon) temasının İran ve Uzak Doğu dinlerinden ilgili derviş topluluklarıyla onların etkisindeki Kızılbaş Kürt ve Türkmenlere nakledilen inançlar kanalıyla oluşturulduğunu belirtir (2012: 183-197). Anadolu'da Şâh İsmail adına yazılmış Kızılbaş nefeslerine ve çeşitli menkıbelerdeki ruh göçü anlatılarına bakılırsa, gerçekten bunların nasıl yorumlanacağına yönelik ciddi araştırmalar yapılması gerektiği idrak edilebiliyor. Bu hususta, Ayfer Karakaya-Stump'ın tarihyazımsal değerlendirmelerinin çok-yönlü boyutu da bahse değerlidir. Çünkü Karakaya-Stump, inanç motiflerinin sathî benzerlikleri üzerinden kurgulanan bir Alevî-Bektaşî tarihinin özcü nitelik taşıyacağını ve böylece bu yapıların ne olduğunun (yahut olabileceğinin) çözümlenmesinde bir engel teşkil edeceğini vurgular (2015: 6-9). Buradan hareketle Kızılbaş-Alevî topluluğunun kendi özgül dünyasında oldukça içkin, birbiriyle bütünleşik, dolaysız, etkileşimli inanç dokularının ve bu dokuların birleşerek yarattığı kılğaların bağlamlarından koparılması gerektiğinin de altı çizilmelidir.
- 29 Kaşgarlı Mahmûd, çokça önemli dilbilim eseri *Dîvânü Lügâtî't-Türk*'te şöyle diyor: "Kâfirler -Allah'ın gazabı üzerlerine olsun- göğe tenri derler; aynı zamanda azameli gördükleri her şeyi, örneğin bir dağ ya da bir ağacı da tenri olarak adlandırır ve önünde secde ederler. ... Bunların sapkınlıklarından kaçarak Allah'a sığınırız." (2005: 551; 2014: 501). Kaşgarlı Mahmûd'un kâfirleri ile d'Andria'nın paganları tarihsel-sosyolojik bir sürekliliğin sekiz yüzyılı aşkın bir zaman farkıyla kaynaklarda ortaya çıkmış örnekleri midir? Sağduyuyla yaklaşılması, ifrat ve tefrite de düşülmemesi gereken bir soru.

Şekil 3. Yörüklerin Kamp Alanı.

Yörüklerin sahip olduğu nitelikler arasında, hiç şüphesiz, konukseverlik kendini açığa vurur. Tehlike ve macerayla dolu hayatı sebebiyle Türkmenlerin kişilik özelliklerini tanımlayan tüm vahşi içgüdülerden yoksun bulunan, geçimini sağlamak için tuttuğu işler yüzünden ormanlara, ovalara veya dağlara hapsolan; bitmek bilmez bir döngüyle tehlike ve düşmanın her türlüşüne, mevsimlerin acımasız koşullarına göğüs geren Yörükler, cömert ve soylu bir konukseverlik tasavvuru geliştirmişlerdir. Ve bu niteliklerini de bir karşılık beklemeksizin memnuniyetle uygulurlar. Çadırları, Yörük erkeği içinde bulunsun bulunmasın, yolculara daima açıktır ve bu kişilere bolca yemek ve içecek ikram edilir. Yörük çadırları kare biçimindedir ve bir tür kalın siyah yünlü kumaştan yapılır.

Burada sunduğum bilgileri bir kenara koyarsak, Yörüklerin özel yaşamlarına yönelik kesin bir şey bilinmiyor. Örneğin, hiçbir insan [Yörüklerin muhitinde] bir mezarlığa rastlamadığı için bu insanların ölümlerine ne olduğunu hiç kimse bilmiyordu. Benim [bu konuda] diyebileceğim yegâne şeyse, ölü bedeninin yalnızca bu iş için kullanılan siyah bir katıra yerleştirildiği ve bu hâldeyken de bir dağa taşındığıdır. Götürüldüğü yerde yakılıyor mu yoksa gömülüyor mu bilmiyorum. Fakat bana Yörüklerin ayrıca bir deste yakacak odun da aldıkları söylendiğine göre yakma işleminin gerçekleştiğine inanmak hata olmasa gerektir.

Hiçbir gezgin, bir Yörüşü herhangi bir dinî geleneğe göre ibadet ederken görmemiştir.³⁰ Ne var ki, saçlarına İranlı bir derviş gibi şekil verilmiş saygıdeğer yaşlı bir adamın senede bir kez Suriye'den yanlarına gelerek bir süreliğine aralarında kalması nedeniyle, dinî eğitimden yoksun bırakılmadıkları da anlaşılıyor. Hacı, onların hürmet ve bağlılıklarının odağı hâline gelir. Yörüklerce ona baba ismi verilir.

İyi de kim bu adam? Onunla bu Türkmenler arasında ne gibi bir bağ var? Onlara ne öğretiyor? Niçin ona baba diyorlar? Bu sorular çokça gizem içeriyor.³¹

Şekil 4. Bir Yörük Köyünde Alışveriş Günü.

Erkekler çok kere ormanda veya dağlarda bulunmaz ve eşleri çadırlarda yalnız kalır, ancak [bu Yörük kadınlarının] silahları olduğu ve bu silahları nasıl kullanacaklarını bildiklerinden karşılaşılabilecekleri her türlü tehlikeye karşı güvendedirler. Her aşiret,

30 Metinde “*rûte*” sözcüğünü “*dinî gelenek*” ve “*praj*” sözcüğünü “*ibadet etmek*” diye çevirdim.

31 Muhtemelen bu kişi, örneğine geç dönem Osmanlı’da dahi rastlanılabilen Kalenderî-Abdâl Yolu’na müntesip dervişlerden biriydi. Saçlarının İranlı dervişlere benzemesi ve Batı Anadolu’ya Suriye’den gelmesi gibi detaylar kimliğinin keşfedilmesi noktasında anlamlı ipuçları olabilir. Yörüklerin mezkûr dervişe *baba* diye seslenmeleri de bu yargıyı sağlam bir zemine oturtabilir. İslâm dünyasında yeni *zühhd* yolu olarak gelişmiş Kalenderî-Abdâl derviş dindarlığının tarihsel ve sosyolojik yönleri için bk. Ocak, 1999; Karamustafa, 1994; Ülken, 2003: 70-105; Söyler, 2023: 55-99.

bünyesindeki kadınlar arasından yaşça ve şahsî meziyetleriyle diğerlerine nazaran ayrıcalığı hak eden bir kişiyi seçer ve bu kadına çok üstün bir yetki verir. Tüm kadınlar ona derin bir hürmet gösterir ve emirlerine körü körüne itaat ederler. Erkekler bile bu kadının elini öper ve adetleri gereğince aşirete [dışarıdan] gelen her yabancıнын da aynı şeyi yapması beklenir.

Herkes Yörük erkeğinin güzel ahlakını, barışçıl doğasını, ölçülü tavrını ve dürüstlüğünü kabul eder. Hırsızlığı düşünmek bile onun tasavvurunda bir suçtur ve taşıdığı silahları da sadece kişisel savunma için kullanır.

İşte şimdi de evliliklerinin akdedilme usulüne yönelik birkaç ilgi çekici ayrıntı: Öncelikle belirtmeliyim ki ne camileri ne de rahipleri³² olduğundan ve aralarında da kutsallık atfedilmiş bir kişi bulunmadığından hiçbir dinî seremoni yapılmıyor. Farklı ırklardan gelen gençlerin evlenmesi kesinlikle yasaktır. Dolayısıyla genç bir erkek aşiretinin kızları arasında evlenmeyi dilediği kızı belirlediğinde üçüncü bir kişiyi, ki bu genellikle arkadaşdır, niyetini bildirmesi için kızın babasına gönderir. Eğer kızın babası bunda bir mahzur görmezse, elçi ona küçük bir meblağ para sunar ve bu hediye onların lehçesinde *ağırlık*,³³ yani *weight* olarak adlandırılır. Akabinde müstakbel damadın ebeveynleriyle dostları genç hanımın çadırına giderler ve oraya varır varmaz kendilerine su, limon, şeker, amber ve diğer baharatlardan yapılan şerbet³⁴ ikram edilir. Bu ziyaretin amacı evlilik için bir gün belirlemektir. Zamanı geldiğinde delikanlı çok sayıdaki arkadaşını yanına katar ve hep birlikte genç kadının çadırına doğru yola çıkarlar. [Bu sırada] gelin de kendisini himaye etmeleri için çok sayıda nedimesini çevresine toplamıştır. Damadın eşlikçileri yaklaştığında gelinin koruyucuları bir işaretle çok vahşi çığlıklar koparır, saldırganlara doğru seğirtir, onlara hakaret eder ve çadırın girişini korumaya çabalarlar. İki taraf arasındaki bu hakaretler ve hatta yumruklar bolca değiş tokuş edilir. Bu danışıklı dövüş en cesurlarından birinin kayınbabanın mülkiyetindeki bir keçi veya koyunu kapıp götürmeyi başarması ve bir çırpıda kurban edivermesiyle sonlanır.

32 Metinde “*priest*” şeklindedir. D’Andria bu dinî terimi Hristiyanlıkta ifade ettiği özgünlükle kullanmamış görünüyor. Çünkü Yörükleri metin boyunca Hristiyanlık ile hiç bağlantılandırmamış yahut karşılaştırmamıştır. Bununla birlikte *priest* kavramının dinler tarihinde Hristiyanlığı da aşan terminolojik bir boyutu bulunduğunu unutmamak gerekir.

33 Metinde “*aghirlik*” şeklindedir. D’Andria esasen *ağırlık* olduğu anlaşılan bu sözcüğü makalesinde *weight* şeklinde açıklamıştır.

34 Metinde “*sherbet or sorbet*” şeklindedir.

[Hayvanın] akıtılan kanı kutsal bir sıvı adağı [*libation*] olarak kabul edilir ve o andan itibaren de damadın eşi üzerindeki [kocalık] hakları resmen tanınır. [Ardından] iki aile ve tüm eş dost çevresi, kurban edilen koyunu yiyecekleri bir ziyafete davet edilir.

Gece çökmeden evvel, at sırtındaki geline kocasının çadırına ulaşana değin eşlik edilir. Gelin oraya vardığında, atından inmeden önce bineğinin dizginlerini onun üstüneyken çıkarmalı ve bir gayretle çadırın üzerine doğru atmalıdır. Şayet gelin dizginleri çadıra değdirmeksizin öteki tarafa fırlatmayı becerebilirse herkes bunu sevindirici ve hayra alamet bir şey olarak ilân eder.

En sonunda kimi kadınlar bu kutlamaya yaraşır danslar icra ederler. Tümü de etkinliğe uygun biçimde giyinip kuşanmış raks ederken, Doğu alacakaranlığının³⁵ ihtişamı ve tazeliği içinde zarıf hareketlerinin etkisi pek büyüleyicidir.

Tüm bu formaliteler yapıp bitirildiğinde misafirler ayrılır ve koca, en yakın arkadaşlarıncı genç karısının onu beklediği çadıra götürülür. Tüm Yörükler, aynı anda [sadece] bir kadınla evlenir; çokeşlilik yasaktır ve ciddi bir şekilde cezalandırılır.

Dr. D. G. Brinton ve Dr. de la Tourette, sinir hastalıkları ve histerinin yaygın bir biçimde zannedildiğinin tersine yalnızca uygarlık tarafından üretilmediği kanısındadırlar. Dr. Brinton, Science [dergisinde], şiddetli ve bulaşıcı sinir nöbetlerinin medenileşmemiş halklarda çok yaygın olduğunu kanıtlamak için gezginlerden alıntı yapmaktadır. Castian, söz konusu rahatsızlıkları Sibirya kabileleri arasında tanımlamaktadır. Bir çadırın dış yüzüne gelen umulmadık bir darbe çadırın sakinlerinde kas kasılmalarına neden olur. Erken Cizvit misyonerleri İrokualar ve Huronlar arasında bulaşıcı sinir hastalıklarının olağanüstü tablolarını resmetmişlerdir. Orta Çağ'da böylesi sahnelere şahit olunmuştur ki günümüzde bu mümkün değildir.

35 Metinde “*the Oriental twilight*” şeklindedir. Bütün dünyada bütün zamanlar boyunca aynı gökyüzü altında değil miyizdir? İşte sözgelimi 1890'larda Fransa kırsalında bir köyü sarmalayan gökyüzü, Batı Anadolu'nun bir köyündeki bir Türkmen-Yörük çocuğunun küçük gözlerinde şavkıyan aydan daha farklı bir aya mı ev sahipliği yapıyordu? Bu soru mekâna, zamana ve koşullara göre değişik yanıtlara gebe. Öyle ki, müsteşrik âlim ve seyyahlar açısından Doğu'yu kuşatan gökyüzü her zaman diğer yerlerde olduğundan daha büyüleyici. Bu cümlede böylesine bir göreceli yaklaşımın tadını rahatlıkla alabiliriz. İşin özünde insanlığın hâllerine bağlı olarak yekpare değil; tersine, binlerce farklı aydınlık, karanlık, güneş, ay, yıldız ve gökyüzü vardır.

Georgia Medical College'dan Dr. I. C. Rosse, herhangi bir gelişim evresindeki herhangi bir ırkın toplumsal alışkanlık ve durumundaki beklenmedik bir değişimin hızlı bir şekilde sinir hastalığının ortaya çıkmasına yol açabileceği; istikrarlı yüksek bir medeniyetin sinir bozukluklarını [kendisine göre] daha düşük bir gelişim düzeyindeki istikrasız koşullara kıyasla daha az uyurabileceği hipotezini öne sürmüştür.³⁶

36 Makaleden bir araç işaretiyle ayrılmış bu ilgili notu d'Andria'nın ana çalışmaya bizzat mı eklediği yoksa derginin sorumlularınca tamamlayıcı nitelikte ek bir açıklama olarak mı konulduğu sorunsalını çözmüş değilim. Bu bölümdeki kimi ayrıntılar, Sibiryaya aşiretleri, çadırlar ve yüzeysel değiniler ilk elde d'Andria'nın metniyle bağlantılıymış gibi dursa da *An Ethnologic Study of the Yuruks*'u doğrudan zenginleştirebilecek bir kullanılabilir veriyi de içermiyor. Muhtemelen burada *the Oriental* bir havayı yeniden koklamak mümkün. Yörüklerin danışıklı ve şaka yollu ancak saldırgan düğün gelenekleri, ilgili paragrafları okuyan Batılı bilim çevrelerini şaşırtmış, buna bir cevap arayışına girmiş olabilirler.

KAYNAKÇA

- AKIN, Bülent (2017). *Dişarbakır Yöresi Alevi Ocakları: Tarih, İnanç ve Gelenek*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi.
- ALTI, Aziz (2020). *Perdeyi Aralamak: 18. Yüzyılda Kızılbaş Toplumundan Kesitler*. İstanbul: Kitapevi.
- AYTEKİN, Sefer (1958). *Bıyruk*. Ankara: Emek Basım-Yayımevi.
- BENT, J. Theodore (2021a). “Küçük Asya’nın Yörükleri”. Çeviren ve Notlandıran: Ufuk Ali Kaftanlı. *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*. 23. 221-254.
- BENT, J. Theodore (2021b). “Gizemli Bir Din (19. Yüzyıl Osmanlı Çukurovası’nda Nusayrî Alevileri Üzerine Bir Saha Araştırması)”. Çeviren ve Notlandıran: Ufuk Ali Kaftanlı. *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*. 24. 173-207.
- BENT, Theodore (1891). “The Yourouks of Asia Minor”. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. XX. 269-276.
- ÇAKMAK, Yalçın (2020). *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülbamid Dönemi Alevi Algısı ve Siyaseti*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÇAKMAK, Yalçın (2023). *Aleviliğin İnanç Taribine Işık Tutan Bir Yazma: Tabîbu’l-Kulûbi’l-Asfiyâ ve Seyru Süûki’l-Evlîyâ [Arınmışların Kalplerinin Tabîbi ve Evlîya Yolunun Seyri]*. İstanbul: Lejand Kitap.
- ÇIBLAK-COŞKUN, Nîlgün (2013). “Tahtacılar ve Tahtacı Ocaklarına Bağlı Oymakların Yerleşim Alanları”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 68. 33-54.
- D’ANDRİA, Alcide T. M. (1893). “An Ethnologic Study of the Yuruks”. *The Popular Science Monthly*. XLIII. 184-191.
- D’ANDRİA, Jean. François. (2013). *Levantine Heritage: A genealogical research about the de Andrias*. Erişim Adresi: <http://www.levantineheritage.com/testi84.htm> (Erişim tarihi: 17.03.2024).
- ERKOÇ, Hayrettin İhsan (2021a). “Erken Oğuzlar”. *Kökler: Yay Çeken Kavimlerin Şafağı (Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Haklarının Kökeni*, 2. Cilt, Yayına Hazırlayan: Sergen Çirkin. 719-767. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- ERKOÇ, Hayrettin İhsan (2021b). *Yenisey’den Seyhun’a Türkler: Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlar*. İstanbul: Kronik Kitap.
- ERSAL, Mehmet (2013). *Alevi-Bektaşî İnanç Sisteminde Hiyerarşik Yapı: Çubuk Havzası Aleviliği Örneği*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi.
- ERSAL, Mehmet (2016). *Alevilik: Kavramlar ve Ocak Sistemi-Çubuk Havzası Örnekleme*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları.
- FİND A GRAVE (t.y.). *Alcide Theodore M Deandria (1864-1946)*. Mezarlık Yeri: Mayflower Cemetery, Duxbury, Plymouth County, Massachusetts. Memorial ID: 173582900, Düzenleyen: zoomurray.
- Erişim Adresi: https://www.findagrave.com/memorial/173582900/alcide_theodore_m-deandria (Erişim Tarihi: 17.03.2024).
- GÜLTEN, Sadullah (2022). *Osmanlı-Safevî Kışkacında Kızılbaşlar: Açılın Kapılar Şah’a Gidelim*. İstanbul: Timaş Yayınları.

- GÜNDÜZ, Tufan (2009). *Bozkerem Efendileri: Türkmenler Üzerine Makaleler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- GÜNDÜZ, Tufan (2016). *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safevîler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- KAFTANLI, Ufuk Ali (2022a). *Osmanlı Akdenizi'nde Bir Türkmen-Alevî Cemâati: Mikro-Tarih, Nüfus ve İskânıyla Aydın Vilâyeti'nde Taife-i Tahtacıyân (19. Yüzyılın İlk Yarısı)*. Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- KAFTANLI, Ufuk Ali (2022b). "Taife-i Tahtacıyân: Teke Sancığı'nda Bir Kızılbaş-Alevî Aşîret (1767-1831)". *Antalya'nın Sosyal ve İktisadi Tarihi (Osmanlı Dönemi)*. Yayına Hazırlayan: Erdal Taşbaş. ss. 167-218. Ankara: Gazi Kitabevi.
- KAFTANLI, Ufuk Ali (2023). "Aydın Eyaletinde Konar-Göçer Bir Aşîret: 2973 Numaralı Osmanlı Nüfus Defterine Göre Alaşehir Kazasında İki Tahtacı Topluluğu". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 106. 185-210.
- KARAKAYA-STUMP, Ayfer (2015). *Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık: Alevî Kaynaklarını, Tarihini ve Tarih yazımını Yeniden Düşünmek*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- KARAKAYA-STUMP, Ayfer (2020). *The Kızılbaş/Alevis in Ottoman Anatolia: Sufism, Politics and Community*. Edinburg: Edinburgh University Press.
- KARAMUSTAFA, Ahmet T. (1994). *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Kaşgârlı Mahmûd (2005). *Dîvânü Lügâti't-Türk*. Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Kaşgârlı Mahmûd (2014). *Dîvânü Lügâti't-Türk*. Yayına Hazırlayan: Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MİLLS, Ella. (1893). *A Genealogy of the Descendants of Thomas Mills, one of the First Settlers in Dunbarton*, N. H. Massachusetts: Times Book and Job Print.
- OCAK, Ahmet Yaşar (1999). *Kalenderiler: Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfîlik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar (2012). *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri: Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖZBARAN, Salih (2007). *Portekizli Seyyahlar: İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- "Personalía" (1938). *The Modern Language Journal*. 23(1). 46-52.
- SÖYLER, Olgay (2023). *Yabancı Gözlemciler Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Dervişler (XVI. ve XVII. Yüzyıllar)*. Bahçeşehir Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- TAŞĞIN, Ahmet (2013). *Türkmen Aleviler: Diyarbakır ve Çevresindeki*. Konya: Çizgi Yayınları.
- TAŞĞIN, Ahmet (2020). "Yürümekle Seferde Kalmak, Sofrayla Yörük Olmak: Türkistan Horasan Azerbaycan Anadolu ve Balkan İrfanı ve Yörükler". *Yörük Araştırmaları-2*. Yayına Hazırlayan: Fatih Uslu ve Canan Köks. ss. 85-98. Konya: Palet Yayınları.
- THE BOSTON GLOBE (29 Mart 1946). "Alcide de Andria: Former Professor on Boston University Faculty" (13. Sayfa) içinde FİND A GRAVE (t.y.). *Alcide Theodore M Deandria (1864-1946)*. Ekleleyen: Genealogy Geek.
- Erişim Adresi: https://www.findagrave.com/memorial/173582900/alcide_theodore_m-deandria#view-photo=277382392 (Erişim Tarihi: 17.03.2024).
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (2003). *Anadolu'nun Dini Sosyal Tarihi (Öncüler: Barak Baba, Geyikli Baba, Hacı Bektaş)*. Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Ahmet Taşğın. Ankara: Kalan Yayınları.

YILDIRIM, Rıza (2020a). *Aleviliğin Doğuşu: Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri (1300-1501)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

YILDIRIM, Rıza (2020b). *Menâkıb-ı Evliyâ (Buyruk): Tarihsel Arka Plan, Metin Analizi, Edisyon-Kritik Metin*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.